

Egyházi szerepkörök az ötödik koalíciós háború időszakában (1809)

Nagy Ágoston

Az 1809-es osztrák-francia háború osztrák-birodalmi szempontú propagandatörténetével foglalkozó tanulmányok, monográfiák bár az ide sorolható tevékenységek számos aktora és eszköze között rendre kitértek az egyház, valamint az elhangzott és/vagy kinyomtatott prédikációk és egyházi közreműködéssel zajló katonai-polgári ceremóniák (zászlószentelők stb.) jelentőségére, ám részletekbe menően nem elemezték ezeket. A magyarországi esetben viszont – mely részben a nyelvi korlátok, részben az ország sajátos rendi hadszervezete miatt csupán epizódszerepet kapott a korszakról szóló külföldi összefoglaló munkákban – a korszak katolikus prédikációival és ezek szerzőivel kapcsolatban több esettanulmány is született. Ezek azonban nem helyezték bele sem a francia háborúk tágabb, sem a monarchia propagandatörténetének szűkebb kontextusába, sem pedig a korabeli forradalom- és Napóleon-ellenes, keresztény patrióta „ideológiát” közvetítő német nyelvű prédikációs gyakorlat és az ehhez kapcsolódó kollektív praxisok összefüggésébe a hazai fejleményeket. Ugyanígy csak érintőlegesen foglalkoztak ezeknek a korszak, s különösen az 1809-es háború hazai propagandájában betöltött szerepével és jelentőségével.

Középszintű, azaz alapvetően a törvényhatósági adminisztráció működésére és a vármegyék széles értelemben vett elitjeire koncentrálnó megközelítésem és felhasznált forrásaim sajátosságai miatt e fejezetben alapvetően a római katolikus világi klérus szerepe, tevékenysége képezi elemzésem fókuszát. Az egyházi hierarchiát illetően a főpapi réteg, a „közvetítő szerepkörű” középszint és az alsópapság hivatásánál fogva különféle módokon involválódhatott a mozgósításba és a háborúba.¹ A helyi közép- és felsőszintű egyházi elit tagjai – gyakorta mint táblabírák – a „karok és a rendek” közé tartoztak, azaz a megyei-regionális elitnek és a rendi országnak mint politikai közösségnek is a részei voltak. Ennélfogva valamilyen módon kivették a részüket egy-egy törvényhatóság közeletéből, adminisztrációjából is: rendszeresen megjelentek a közgyűléseken, deputátusi tisztelet vállaltak, részt vettek a rendi nyilvánosság ceremonialis társadalmi gyakorlataiban stb. A hierarchia alsó szintjét képező alsópapság (plébános, káplán) a legközvetlenebb érintkezésben volt a megye társadalmával, tagjaira sajátos képzettségű, tág értelemben vett értelmiségként tekinthetünk, mint a lokális közösségek „véleményvezéreinek”

¹ Bárh 2013, 10–11.

egyikére. A szerzetesek különféle szerepekben történő részvételére szintén számos példánk akad. Emellett azonban, elsősorban a szakirodalom alapján, amennyire lehetséges, időnként a protestánst egyházak intézményrendszerének és lelkészeinek szerepére is igyekszem kitérni.

Nyilvánvaló, hogy a mobilizációban, illetve a propaganda előállításában és terjesztésében való részvétel csupán az egyik aspektusa az egyház és az egyháziak háborúval adódó rendkívüli feladatainak és pluszterheinek. Az inszurrekció és a *subsidiium* a megye rendi társadalmának egészét érintette, ahhoz birtokosként az egyháziaknak ugyanúgy hozzá kellett járulniuk, mint más nemeseknek. Bár természetesen nem szereltek fel katonának, ugyanakkor amennyiben előljárójuk a megye kérésére kirendelte őket, esetleg annak jóváhagyásával önként jelentkeztek, tábori káplánként szolgálhattak a megyei inszurgens alakulatokban is.

Felhasznált forrásaim alapvetően három csoportba tartoznak. Egyfelől jelentős mértékben támaszkodtam a megyei nemesi közgyűlések jegyzőkönyveire és irataira (Veszprém és Zala vármegyékre). Másfelől jelentős mértékben hagyatkoztam az egyházi értelmiségiek által létrehozott ego-dokumentumokra, illetve a hivatalos naplószerű feljegyzésekre, a háztörténetekre (*historia domus*) is. Végül, különösen a propaganda működésének bemutatásában, számos korabeli nyomtatott forrást is bevontam az elemzésbe. Ezek egyfelől a korabeli időszaki sajtó termékei, melyek tudósításaikon, hírek átvételén keresztül rendszertelenül ugyan, ám mégis az egész országterületről, továbbá a monarchia más részeiről is értékes információkkal szolgálnak a mozgósítás menetéről, s benne az egyháziak szerepéről. Másfelől az egyháziak által előállított propagandaszövegek, részben prédikációk és egyéb beszédek, részben pedig versek.

A megyei iratok sajátos szemléletben keletkezett forráscsoportot jelentenek, ezek ugyanis alapvetően a törvényhatóságok háborúval, közte az inszurrekció megszervezésével kapcsolatos rendkívüli feladatai és a nemesi közigazgatás logikája felől tekintettek az egyháziakra. Amennyiben a kormányzat által diktált, illetve saját céljait a megyei adminisztráció intézményrendszere hatékonyan meg akarta valósítani, a saját közigazgatási szervezete, a szolgabírák és a munkájukat segítő táblabírák mellett kénytelen volt az egyházszervezet legkisebb egységein, a (katolikus) plébániákon és fiókegyházakon, illetve a protestáns egyházközségeken keresztül az egész megyét behálózó egyházi intézményrendszerre és az ott szolgáló alsópapságra hagyatkozni. Példáim a felhasznált források sajátosságai miatt javarészt a Dunántúlról, mindenekelőtt a harcoknak és a francia megszállásnak kitett Veszprém és Zala vármegyéből származnak. Ugyanakkor – a helyi adottságokhoz és igényekhez, illetve a háború általi érintettség

mértékéhez igazodva – más törvényhatóságokban is hasonló funkciókat tölthettek be az egyháziak az 1809-es mozgósítás, a háború és megszállás, illetve az azt követő demobilizáció során.

A korszakból számos olyan később kiadott ego-dokumentum, illetve hivatalos naplószerű feljegyzés (háztörténet) áll a kutatók rendelkezésére, amelyek rendszerint – kisebb-nagyobb mélységben – érintik az 1809-es háború időszakát is. Különösen becses forrásaink a francia megszállás eseményeit megörökítő nyugat-magyarországi naplók és memoárok. Ezek egy része városi polgárok, uradalmi tisztviselők, nemesek stb. tollából származik,² jelentős hányaduknak azonban a katolikus egyházi hierarchia különböző szintjein (leginkább középen és alul) álló klerikusok a szerzői. Ez utóbbi magánjellegű naplók közül Győrből Paintner Mihály egykori jezsuita szerzetes, majd világi papként prépost, főigazgató,³ Hohenegger Lőrinc katolikus pap és a teológia tanára,⁴ míg Szombathelyről Kresznerics Ferenc líceumigazgató feljegyzései emelkednek ki.⁵ Meg kell említenünk továbbá Magyarász József pápai plébánosnak a háztörténetbe tett bejegyzéseit is,⁶ illetve a bencés Kovács Márk Pannonhalmán őrzött, igen ízes stílusú emlékiratait.⁷ A testületi jellegű dokumentumok közül különösen fontos forrás Győrből a karmeliták perjele, ebben az időben Rásovczky János Román által írt *historia domus*,⁸ melynél jóval szűkszavúbbak az orsolyita rendház krónikájának vonatkozó lapjai.⁹ Az egyének és közösségek egy része – mint a győri orsolyita nővérek – csupán elszenvedője volt a háborúnak és a megszállásnak, mások – mint Magyarász vagy Kresznerics – azonban hivataluknál és képzettségüknel fogva cselekvő részeseivé váltak az eseményeknek.

² A különféle társadalmi helyzetű világiak által előállított ego-dokumentumok (naplók, memoárok) jelentőségéhez az 1809-es háború vonatkozásában lásd: Dominkovits 1999, 165–166, 189. 2. lj. A hivatásos katonákhoz (nem inszurgensekhez) köthető szövegek (jelentések stb.) elsősorban a hadtörténet oldaláról jelentős forrásai az időszaknak, szerzőik hivatásából fakadó sajátos látásmódjuk miatt az előbbiektől külön kezelendők.

³ Paintner 1902.

⁴ Hohenegger 1820. Ez 1820-ban jelent meg szerzője rövid bevezetőjével, melyben leszögezte, hogy az egykorú szövegen „keveset vagy semmit sem akart változtatni”. A szöveg azonban, ahol az I. Ferenchez fűződő lojalitást és a francia propagandával szembeni elutasítást hangsúlyozva, annyira nyíltan fogalmazott, hogy ezekben az esetekben utólagos betoldásokra, korrekcióra kell gyanakodnunk.

⁵ Németh 1987.

⁶ Gerencsér 1997, 50–56.

⁷ Bay 1941, 139–154.

⁸ Karmeliták 1904.

⁹ Bay 1941, 175–177.

Szempontunkból elsősorban azok a feljegyzések érdekesek, amelyek az egyháziaknak a mozgósítás, a háború, majd a demobilizáció során játszott tevékeny szerepéről, mindenekelőtt a korabeli „információs ökoszisztémában” betöltött sajátos funkcióiról tanúskodnak.

Bár elemzésem alapvetően a (de)mobilizáció és a tág értelemben vett propaganda egyházi vonatkozásainak kommunikáció- és társadalomtörténetére irányul, nem mellőzhettem az egyházi részvétel, érintettség egyéb formáinak vázlatos bemutatását sem. Ezek ugyanis, mint már korábban jeleztem, a megyei nemesség, illetve a nemesi kultúra közegében élő világi értelmiség szerepköréhez hasonlóan igen sokrétűek. Többek között rámutatnak arra, hogy az egyházi rendekhez tartozók az „alkotmány sáncain belül” élő, közjogilag kiváltságos helyzetben lévő más csoportokhoz hasonlóan társadalmi, politikai, szellemi és anyagi téren milyen mélységben és intenzitással involválódtak a világnézeti elemekkel erőteljesen feltöltődött forradalmi és napóleoni háborúkban, illetve a nemesi nemzet ügyeként felfogott inszurrekcióban.

Az egyházi rend szerepe a háborúban: korabeli elképzelések

A korszak magyarországi irodalmában mind protestáns, mind katolikus oldalról meglehetősen kevés olyan szöveg született, amely a szélesebb nyilvánosság számára az egyháziak feladatait a mozgósítással, háborúban és demobilizációban való részvételt illetően részletekben menően tisztázta, (újra)értelmezte volna. Ennek ellenére a belső egyházi kommunikáció dokumentumain (mint a körlevelek) túl, többféle szövegtípus is érintette a kérdést. Egyrészt előfordult, hogy kitértek rá a (de)mobilizáció szertartásrendjének részeként és a háborúhoz kapcsolódó rendkívüli alkalmakkor, illetve az egyházi év rendjéhez igazodva elhangzó, gyakorta nyomtatásban is megjelent prédikációk. Másrészt általánosabban, már a konkrét alkalmiságtól eloldódva problematizálták a kérdést, az előbbieket oktatási céllal, illetve gyakorlati segédanyagként, kézikönyv jelleggel tematikusan összegyűjtő prédikációgyűjtemények és ezek előszavai is. Végül ritkán, de említést tettek róla egyes, a mozgósítást szolgáló propagandisztikus röpiratok is, melyek azonban a francia háborúk időszakában, az „alkotmányos rendiség” megszilárdulásának társadalom-, politika- és eszmetörténeti folyamatához igazodva döntően már felekezetiileg semleges politikai beszédmódokat, esetenként „nemzetiesített” keresztény toposzokat, kulcsszavakat stb. használtak. A különféle propagandaszövegekben megfogalmazódó szerepek és feladatok egyrészt magára az egyházi rendre mint olyanra, másrészt kifejezetten a lakossággal közvetlen érintkezésben lévő alsópapságra vonatkozóan határoznak meg normákat.

Az osztrák kormányzat számára az 1809-es széleskörű mozgósítás „laboratóriumát” az 1808 júniusában uralkodói páténszel létrehozott *Landwehr* felállítására, majd háborús mobilizációjára irányuló propaganda jelentette. Az intézmény területi alapon, honvédelmi célra jött létre, korlátozott ideig tartó szolgálattal, a reguláris hadseregnél kevésbé szigorú fegyelmi szabályokkal és azokra a középhrétégekre igyekezett kiterjeszteni a fegyveres szolgálat kötelezettségét, melyek korábban intaktak maradtak a katonáskodástól. A „katonai szellem” civil társadalomban való széleskörű elterjesztésének, egy újfajta belső motiváció megteremtésének feladata hívta életre a propaganda új típusát, mely a *Landwehr* tényleges és potenciális katonáit (*Wehrmann*), illetve hozzátartozóikat igyekezett megszólítani egy sajátos patrióta-nemzeti „ideológia” jegyében. Az érintettek meggyőzésére irányuló propaganda részben az „oltár és a tűzhely védelmét” magában foglaló helyi-tartományi, illetve birodalmi patriotizmusra, a német „nemzet” mint kollektívum közös érdekeire hivatkozott.

E sajátos polgár-katonaság felállítását előirányzó rendelet fogantatásában kezdettől fogva jelentős szerepet juttatott az állam a (katolikus) egyháznak. Már 1808. június 13-án kibocsájtottak egy körlevelet a belső-ausztriai ordinariátusokhoz, amely egyrészt részletesen kifejtette a *Landwehr* felállítása mögötti katonai és politikai okokat. Másrészt meghatározta a lelkipásztorok ezzel kapcsolatos feladatait: nyilvános tanításon és a tárgyat érintő prédikációkon keresztül a köznépet, mindenekelőtt a helyi szinten megbecsült, befolyásosabb személyeket kellett meggyőzniük az intézkedések helyességéről, így serkentve készséges együttműködésre az alattvalókat. Hamarosan azonban bebizonyosodott, hogy a propagandának ez a formája a nagyvárosokat és a hagyományosan erősen vallásos vidékeket leszámítva, önmagában meglehetősen alacsony határfokkal működött. A hadra fogható köznép tömegeinek befolyásolására ezért párhuzamosan egyéb, innovatív eszközöket is igyekeztek bevetni. Ezek közül a *Landwehr* számára írott dalok tettek szert a legnagyobb jelentőségre.¹⁰

A számos 1809 tavaszán kibocsájtott hivatalos osztrák proklamáció közül kiemelkedik az a nem sokkal a háború kezdete előtt magyar nyelven is megjelent hosszabb szöveg (*Aufruf an Österreichs Völker*), mely az „Ausztriai Birodalom” nemzeteit szólította harcra. Ez a manifesztum, mindenekelőtt a Habsburg korona alatt élő országok, tartományok műveltebb és tehetősebb középhrétégeit célozta meg. Sajátos patrióta-nemzeti retorikával, Napóleon – részben a katolikus egyház és a pápa kárára elkövetett – bűneinek részletes katalógusára, a spanyol példára és a birodalom népeinek közös érdekére hivatkozva igyekezett mozgósítani Magyarországot, Ausztriát, Cseh- és Morvaországot, illetve Galícia lakosságát. A kiáltvány a *Volkskrieg*-koncepció

¹⁰ Zehetbauer 2017. 130–140.

jegyében, a monarchia népeinek közös ügyeként és erőfeszítéseként határozta meg a háborút, réteg- és csoportspecifikus formában, részletesen előírta az alattvalók különféle osztályainak eltérő kötelességeit. Ezek között kitért a korabeli helyi „véleményvezérek” csoportjának feladataira is: „Atyák – Lelki Pásztorok – Elöljárók! Éleszszéték-fel, ’s tégyetek állandóvá a’ Fegyverre alkalmas Ifúságban a’ bátorságot, a’ jókedvet: hogy sok ezereknek, kik már az ellenséggel szembe állnak, példájokra, a’ fegyver gyakorlásra jó kedvel égybe-gyűljenek, jó kedvel a’ Csatára, és győzedelemre honnyokból ki-száljanak.”¹¹ E csoport – köztük a lelkipásztorok – kötelességét a manifesztum tehát a fegyverre fogható ifjúság mozgósításában látta. A szöveg a háború ügyének irányába való hazafias érzelmi-értelmi elkötelezettséget előfeltételező fegyveres testületekre utalt: elsősorban a Landwehr, illetve a magyar kontextusban a nemesi inszurrekció mobilizálására.

Egy 1809-ben, koholt nyomdahely alatt, névtelenül megjelent prédikáció rendenként, illetve társadalmi osztályonként (csoportonként), többek között a nép-nemzet nevelőiként felfogott papságot illetően sorolta elő az „igaz hazafiság” rétegspecifikus normáit és buzdított a hivatásból adódó háborús kötelességek teljesítésére:¹² „*Ti Istennek Papjai, ’s Nemzetek’ tanítóji!* – ébreszszétek-fel az gondviseléstekre bízott népek’ szívében mind szóval, mind írással, mind példával-is az igaz Hazafiságnak tüzét!”

Korának egyik legfelkészültebb katolikus egyházi szónoka és teológusa, Fejér György, aki prédikációgyűjteménye előszavának tanúsága szerint nemcsak a kortárs magyar prédikátorok életművét ismerte behatóan, de a francia és német – részben protestáns – egyházi beszéd nagyjait is, a „keresztény hazafiságról” mondott prédikációjában kitért a papság sajátos feladataira is. Fejér a papok kötelességeit a „szabadsággal” rendelkező rendek (mágnások, nemesek, egyháziak) kontextusában értelmezte: „Nagyságok, Urak és Papok! itt az üdő hogy kinyilatkoztassuk mi végre ruháztattunk-fel olly jeles privilegiumokkal a’ hazától ’s felséges királyunktól.” Érvelésében a rendi szabadság tudata a cselekvő patriotizmus forrása, a „haza” (ország) és király adományából származtatott kiváltságokat pedig azzal indokolta, hogy „ezen nagy kincseknek birtoka leg inkább fog [...] lelkesíteni hazánk’ törvénye’, ’s fűghetetlensége védelmére”. Ugyanakkor, mivel a kiváltságosokkal szembeállítva a „köznépnek leg-nehezebben esik a’ kötelesség mellyel kinszerítetnek”, ezért az előbbiek feladata hogy jó példát mutatva azzal, hogy „a’ haza védelmének terhe” mint kiváltság és kötelesség rájuk hárul, az utóbbiakban paternalista módon megerősítsék az engedelmesség tudatát.¹³

¹¹ Austriai Birodalom’ 1809. o. n.

¹² Az időnek 1809. 25–27, 46–47.

¹³ Fejér 1808, 278–279. A katolikus egyházi évhez igazítva „Pünkösöd utánn

Egy másik, szintén az európai forradalmak és háborúk légkörében fogant, de nem a háború, hanem egy frissen fölszentelt pap újmiséje alkalmából elmondott prédikációjában Fejér – jelentős részben az organikus állam- és társadalomelmélet alapján – a papság rendeltetését és a társadalomban, illetve a hívek konkrét közössége számára betöltött funkcióit fejtette ki részletesen. Érvelésében a társadalomban a vallásgyakorlattal kapcsolatos funkciói mellett az oktatást is kézben tartó, tudós-literátus egyháziak elsődleges feladatát a köznépvalláserkölcsei nevelésben és fegyelmezésében látta, amely az értelemre ható „iskolai nevelés és Filozófiai oktatás” mellett, a széles tömegek sajátos helyzetét és igényeit szem előtt tartva rendszeresen, az adott körülményekre alkalmazva és az érzelmekre ható „buzdítás” hangján közvetíti a morális normákat.¹⁴

A patriotizmusnak ugyanakkor a rendi társadalom közjogilag elkülönült csoportjait a háború okán egy magasabb kollektívummá összekapcsoló normája is megjelent. Hatvani István nagyváradi iskolagazgató 1809-es, nemesi felkelőket buzdító, névtelenül kinyomtatott költeményében például úgy fogalmazott, hogy akkor lesznek képesek a magyarok legyőzni a franciákat: „Ha mindenek egy lélekkel / Egyformán viselt terhekkal / Vele bánni akarnak. / Szentegyházunk’ Fő-Papjai, / Országunk’ fényes Nagyjai, / Fő, és alsó Rendeink, / Ti értékkel, Ti példával / Menjetek elöl fáklyával!”¹⁵

Anyagi (pénz- és természetbeni) hozzájárulás a háború terhe- ihez

Az ország egyházi főméltóságai közül a fiatal Habsburg-Lotharingiai-ház estei-modenai ágához tartozó Károly Ambrus főhercegre, esztergomi érsekként az ország hercegprimására az anyagi terhek mellett, igen jelentős politikai feladatok is hárultak a rendek meggyőzését és a nemesi felkelés szervezését illetően. A primás a nádorral vállvetve már a magyarországi mozgósítást politikailag és jogilag előkészítő 1808-as diéta kezdetén egy alapvetően a „klasszikus republikanizmus” patriotizmus-koncepcióját instrumentalizáló beszédben igyekezett agitálni a nemesi felkelés kiállítására és az újoncok megajánlása mellett.¹⁶ 1809 első hónapjaiban I. Ferenc utasítására József főherceg és Károly Ambrus egy propagandakörút során személyesen kereste fel a magyarországi vármegyéket, azzal a céllal, hogy további áldozatokra buzdítsa a rendeket.¹⁷ A nádornak jutott a Dunántúl és a

huszonkettődik Vasárnapra” szánta a szerző, de a tartalomjegyzékben „A’ Keresztény hazafűságról” címmel szerepel.

¹⁴ Fejér 1811, 214–215.

¹⁵ Hatvani 1809, [3].

¹⁶ Napló 1808, 46–49.

¹⁷ Kisfaludy 1931, 75–76.

Tiszántúl, a primásnak pedig 23 dunáninnyi és tiszáninnyi vármegye, melyeket 1809. február 25. és április 23. között járt be. A főhercegeket már a megyehatáron üdvözlő deputációk fogadták, és latin nyelvű beszédekkel köszöntötték őket a rendek nevében, melyeket igen gyakran a megyei szinten befolyásos egyházi intelligencia tagjai mondtak el.¹⁸

József és Károly Ambrus, illetve kíséretük részvételével a megyeszékhelyeken díszközgyűléseket és ünnepségeket tartottak, ahol a főhercegek buzdító szónoklatokat intéztek a megyeiekhez. A primás minden általa meglátogatott vármegyében 600 forintot adományozott az uralkodó által sürgetett mozgósítás elősegítésére, továbbá jelentős pénzüsszeget és terményt küldött a felkelés céljaira. Hadikórház céljára engedett át egyházi tulajdonban lévő épületeket, s az intézményeket a háború folyamán maga is gyakran látogatta. Azon túl, hogy birtokainak arányában lovasokat „ültetett fel” a megyei inszurrekciókba, Esztergom vármegyében – ahol a március 15-i közgyűlésen maga elnökölt – az elsők között állított ki öt lovasszázadot a saját költségén, amely a megye által kiállított századdal együtt a főherceg nevét vette fel, ez lett az elit primási lovasezred, báró Luzsinszky János ezredskapitánnyal az élén.¹⁹ Károly Ambrus 1809 első felében egyházkormányzati és politikai feladatainak is buzgón igyekezett eleget tenni, a hercegprimási pozícióból fakadóan ezek a mozgósítás során számos esetben összefolytak egymással. A megyei nemesség körében végzett agitáció mellett a primás „félíg politikai indíttatású” körlevelet intézett az év elején a püspökökhöz, káptalanokhoz és más egyházi nagyjavadalmasokhoz, hogy hozzanak áldozatokat a nemesi felkelés felállítására érdekében.²⁰

A tényleges katonai szolgálat alól az utolsó és egyben legrésztesebb ún. „felkelési törvény”, az 1808. évi 2. tc. értelemszerűen felmentette az egyházi személyeket és szerzeteseket, továbbá „a királyi vagy nyilvános hivatalokban alkalmazott bármely vallású olyan lelkészek[et], kiknek jelenléte a hivatal helyén mindenkor elkerülhetetlen”. Az idézett törvény 11. §-a értelmében azonban vagyona alapján a felkeléshez mindegyik „káptalan, mint testület, egy-egy lovas adand. A káptalan tagjai pedig jövedelmök arányában más birtokosokkal egyformán állítandának katonákat”. Továbbá 12. §-a szerint a „czimzetes püspökök, apátok és prépostok, kiknek kezén oly javak

¹⁸ Például Nyitra, Pozsony és Vas: HKT, 1809, I, márc. 22., 23. sz. 177–179.

Fejér: HKT, 1809, I, márc. 25., 24. sz. 185–186. Hont: HKT, 1809, I, márc. 29., 25. sz. 193.

¹⁹ Latorcai 2009, 268, 271. Ez a hasonlóan magas harcértékű nyitrai lovasezreddel együtt alkotta a Kerekes-dandárt, amely jelen volt az asperni csatában is. Nagy-L. 2006, 279. HKT, 1809, I, máj. 20., 40. sz., 313.

²⁰ Latorcai 2009, 270.

vannak, melyek nincsenek a káptalanhoz csatolva, a javadalmas főesperesek, a birtokos monostorok, rendházak, székházak és conventek szintén kötelesek a megállapított szabályelv szerint katonát állítani”.²¹

Egy-egy megye teljesítőképessége rendkívüli módon függött a lokális sajátosságoktól: a helyi rendi társadalom összetételétől (különösen a nemesség számától és rétegződésétől), illetve ezzel összefüggésben a döntően a birtokszerkezeten alapuló jövedelmektől, amelyek alapján „progresszív” módon szabták ki a felkelés terheit. A törvényben foglalt köteleességek teljesítésén túli legnagyobb összegű felajánlások általában a megyei nagybirtokos mágnásoktól, a főpapságtól, illetve testületektől érkeztek. Zala megyében például gróf Batthyány Ferenc és gróf Festetics György, a megye legtehetősebb birtokosai, jelentős mennyiségű katona állítását vállalták magukra és az ellátásuk fedezésére tetemes pénzüsszeget ajánlottak a megye insurrekcionális pénztárába. A vármegyében azonban több ilyen mértékű felajánlás nem érkezett, ugyanis egyfelől Zala nemesi lakosságának döntő többségét kisbirtokosok tették ki, másfelől viszont, bár nagy püspöki és káptalani uradalmak feküdtek ugyan a megye területén, ezek más, szomszédos törvényhatóságoknál teljesítették köteleességüket és adtak segédelmet (például a zágrábi káptalan a Zágráb megyei horvát insurrekcióhoz 43 felkelőt állított ki).²²

Számos példa adódott arra, hogy a katolikus főpapok, a jelentősebb egyházi javadalmasok, a testületek és a különféle felekezeten lévő papság a törvényi kötelezettségeiken felül, kisebb-nagyobb pénz vagy természetbeni önkéntes felajánlásokat tettek az insurrekció javára, a reguláris katonaság tartására vagy más módon vállaltak részt a háborús erőfeszítésekben.²³ Ha az egyházi birtokok több megyében feküdtek, akkor egyszerre több helyen kellett teljesíteniük köteleességüket és tehettek további szabad felajánlásokat. Veszprémben „a’ Felkelő Sereg költségeinek könnyebbségére” a győri püspök „a’ ki Győrött 22 lovast állít, a’ Veszprémi Insurrectionalis Cassába 2000 forintokat” adott.²⁴ A veszprémi püspök, Rosos Pál, jószágigazgatóján, Kisfaludy Boldizsáron keresztül a zalai birtokainak jövedelmei után 4 felkelő felállítására tett ígéretet,²⁵ míg Veszprémben 30 lovast állított. Ezért cserébe a vármegyében a *subsidiium* fizetéséhez bevaltott jövedelmeiből 12.000 forint lehúzását kérte. A deputáció azonban arra az álláspontra helyezkedett, hogy a *concurrentionalis cassából*

²¹ CJH

²² Vörös I. É. n., f. 4v–5v.

²³ Bár nem tartozik szorosan a háború ügyéhez, de említést érdemel, hogy a főpapság jelentős pénzüsszegekkel támogatta az 1808:8. tc. alapján létrehozni kívánt Ludoviceumot is.

²⁴ HKT, 1809, I, május 3., 35. sz., 274.

²⁵ Vörös I. É. n., f. 5v–6v.

csak a 3000 forint erejéig, egy lovas kiállításáig terjedő összeg vonható le a törvény alapján, hiszen a mágnások, illetve a karok és rendek részéről korábban ilyesfajta „szabad ajánlások tétettek és még is az Concurrentionalis Cassanak járandóságábul ki nem vonyattattak, s nem is kívánta azt közülok tsak egy is”. A bizottság tehát nem adott helyt Kisfaludy kérésének és leszögezte, hogy Rosos püspök „tartozik az ajánlott Katonákat ki allittani, és tartani”.²⁶

Ugyanakkor szabad ajánlatokból sem volt hiány, s a nagyvonalú ajánlatokat az állandó pénzszükében lévő megyék erélyesen igyekeztek is behajtani. Veszprém megyében Zsolnay Dávid főprépost, címzetes püspök kedvezményes áron bocsájtott szénát a megye rendelkezésére,²⁷ később ezer forintot adományozott szabad lovasok állítására és „hazafiui buzgóságából” száz mérő zabot is ajánlott „az Nemes Felkelő Seregek szükségére”.²⁸ A zirci cisztercita apátság 20 lovast, Nedeczky Károly kanonok „személyére nézve” két lovast állított,²⁹ továbbá 50 forintot ajándékozott a megyében táborozó győri és vasi inszurgenseknek,³⁰ majd a püspökhöz hasonlóan maga is zabot ajánlott a csapatoknak.³¹ A reguláris hadsereg részére Vas megyében Perlaki Somogy Lipót szombathelyi püspök 50 mérő rozsot és száz mérő zabot, a vasvár-szombathelyi káptalan 200 mérő rozsot és 400 mérő zabot ajánlott.³² „Alkotmányos kötelességei” teljesítésén túl, gyakorta a módosabb alsópapság is kivette a részét a felajánlásokból: Zalában például Lászlói János szentpéterúri 100, Deák János kehidai plébános pedig 30 forintot ajánlottak.³³

A háborús célokra adott jelentősebb adományokat rendszeresen a korabeli lapok is közölték (hasonló logika alapján, mint az *Österreichische Zeitung* hazafias ajánlatokat szisztematikusan listázó rovata),³⁴ részben a megyei inszurgens seregek felállításáról beküldött cikkekben, részben külön sorozatban. A *Hazai és Külföldi Tudósításokból* például kiderül, hogy Kőszeghy László, csanádi és Milassin Miklós, fehérvári püspökök (utóbbi már a nádor tavaszi mozgósító körútját követően 12.000 Ft-ot adott a nemesi felkelésre), illetve a pannonhalmi bencés főapát, Novák Krizosztom is jelentős mennyiségű terményt, illetve pénzt ajánlottak fel a Kamarának „a’

²⁶ MNL ZML, IV. 1i. 28. dob., No. 463. pall., No. 62., 70–73.

²⁷ MNL VeML, IV. 1a. 1809. jún. 8. 40. sz., 237.

²⁸ MNL VeML, IV. 1a. 1809. szept. 2. 459–460. sz., 386.

²⁹ HKT, 1809, I. május 3., 35. sz., 274.

³⁰ MNL VeML, IV. 1a. 1809. júl. 8. 219. sz., 304.

³¹ MNL VeML, IV. 1a. 1809. szept. 15. 419. sz., 558.

³² Balogh 1885, 38–39.

³³ Vörös I. É. n., f. 5v–6v.

³⁴ Hammer 1935, 156–157.

Haza védelmére”.³⁵ A június 17-én meghalt Rosos fölött szeptember 5-én, a veszprémi főtemplomban mondott halotti beszédében, Mészáros József váli esperes-plébános a püspök patriotizmusát a közjóért hozott számos áldozatának felsorolásával demonstrálta. A beszéd a helyi Számmer-nyomdában meg is jelent, ezáltal a jelenlévő szűkebb hallgatóság befolyásolásán túlmutató propagandaértékre tett szert. Mészáros szolt a Ludovika Akadémiára tett 10.000 Ft-os ajánlatról, a veszprémi felkeléshez felültetett lovasokról és Rosos egyéb természetbeni „adományairól, mellynek betse több ezer forintokra mene”, de megemlítette azt is, hogy a püspökség költségére közbenjárt a várost sarcolással fenyegető francia dandár jelentette terhek átvállalásában is.³⁶ E hagiografikus életrajzi narratíva egyes állításaival ellentétben, mint láthattuk, nagyvonalú hazafias ajánlatai mellett Rosos, Kisfaludy jószágigazgatón keresztül, azért igyekezett könnyíteni a püspökség terhein is. A szöveg mindenestre jól rámutat arra, hogy a reprezentatív módon működő rendi nyilvánosságban az adott rendi, vagyoni és társadalmi állástól, illetve hivatali rangtól megkívánt hazafias erények és áldozatok teljesítését (még ha ezek alkotmányos kötelezettséget is jelentettek) megfelelő formában nyilvánosan fel is kellett mutatni.

Előfordult, hogy a tehetősebb egyháziak a jelentős reprezentációs értékkel bíró nyilvános felajánlásokon túl is igyekeztek anyagilag támogatni a nemesi felkelő csapatokat. Kisfaludy Sándor az 1809-es inszurrekcióról a nádor nevében az uralkodó számára írt jelentésben (az inszurrekció „összinte” történetében) megemlítette barátja, Dréta Antal, zirci prior (egykori inszurgens tábori káplán) hazafias tettét,³⁷ aki a rossz időjárási viszonyok között Komáromban táborozó inszurgens gyalogság számára 110 akó „öreg bort” szállított a saját költségén, annak dacára, hogy rendjének Veszprémben fekvő birtokait a franciák korábban feldúlták és kirabolták. A cisztercita prior adományát a nádor megelégedettséggel vette tudomásul és dicséretét fejezte ki. Kisfaludy Dréta kivételes patriotizmusának hangsúlyozása mellett ugyanakkor nem kevés elfogultsággal azt is megjegyezte, hogy a klérus vagyonosabb tagjai ilyesféle adományokkal abban az időben csak nagyon ritkán tüntették ki magukat.³⁸

A személyes és testületi felajánlások mellett nem lebecsülendők a háború javára tett gyülekezeti adományok sem. A hadieseményektől

³⁵ HKT, 1809, II, 35. sz., okt. 28., 271. HKT, 1809, I, márc. 25., 24. sz. 186.

Nem lényegtelen, hogy Milassin ferences szerzetesként hosszú évtizedekig maga is tábori lelkészként szolgált, az utolsó török háború idején pedig II. József gyóntatója volt.

³⁶ Mészáros 1809, 15–17.

³⁷ Az apátság háborús hozzájárulásaihoz lásd: Békefi 1913, 18.

³⁸ Kisfaludy 1931, 229.

és a francia megszálló csapatoktól viszonylag biztonságos távolban lévő, a dunamelléki egyházkerülethez tartozó váci református egyházközség „históriás könyve” a gyülekezet belügyei mellett – közvetlen érintettség híján – meglehetősen kevés teret szentelt a háborúnak. Kétségtelen azonban, hogy lelkészeik és világi vezetőik irányításával maguk is kivették a részüket a mozgósításból és a háború terheinek enyhítéséből. Egy 1809. március 29-én kelt bejegyzés szerint a „népnek gyűlésében” a gyülekezet belső ügyeit illető döntéseket követően „a király és [a] haza segedelmére szép adakozás gyűlt, úgymint 54 rénus forint”.³⁹

Szószék és háború: az alsópapság részvétele a háborús propagandában

A megyei felkelő tisztikarok, melyek általában a megye jómódú nemesi családjaiból, a befolyásosabb táblabírák közül és az „intellektualizálódó” hivatalviselő elitből rekrutálódtak – a legmagasabb rendfokozatokat pedig nem ritkán a helyi mágnások kapták –, közép- és egyre inkább felsőfokú iskolázottságuknak, családi háttérüknek köszönhetően ekkor már mind tudtak írni-olvasni.⁴⁰ Nem is beszélve a részben nemesi, részben honorácior státusú egyházi és világi értelmiségiekről, akiknek a megélhetését biztosította a tanultság, s ennek részeként a magas szintű írni-olvasni tudás.⁴¹ A nemesi felkeléssel kapcsolatban született latin és egyre nagyobb számban magyar nyelvű komolyabb érvelő röpiratok, illetve az alkalomhoz kötődő rendi költészet csakúgy, mint a háborús buzdító beszédek és prédikációk is jelentős részben ezt a réteget célozták meg, s előfeltételezték a hazai történeti-jogi, illetve a humanista retorikai-poétikai műveltség bizonyos szintjét.

Az írásbeliség mellett az oralitás szerepe a háborús mozgósításban azonban továbbra is igen jelentékeny, bizonyos szegmensekben szinte kizárólagos maradt. A még mindig túlnyomó többségében illiterátus népesség csak élőszóban tájékozódhatott a megyei hatóságok rendelkezéseiről, melyeket a polgári tisztviselők és az alsópapság feladata volt a helyi közösségekben birtokolt tekintélyükre hagyatkozva a nyilvánosság elé tárni. A különféle rendelkezéseket, köztük az önkéntesek toborzása érdekében kibocsájtott propagandaüzeneteket, a törvényhatóságok kéziratosa, illetve egyes megyékben, mint például Veszprémben, már nyomtatott körleveleken (*currens*) keresztül közvetítették a megyei tisztviselők, mindenekelőtt a járások élén álló

³⁹ *Históriás könyv* 2009, 52.

⁴⁰ Tóth I. Gy. 1996, 122.

⁴¹ A 19. század eleji Veszprém vármegyei helyzet áttekintéséhez a köznemesi bibliotékák alapján, lásd: Hudi 2009, 137–164., illetve Vas megyei források alapján: Tóth I. Gy. 1996, 197–228.

szolgabíráknak, illetve a helyi „véleményvezérek”, s rajtuk keresztül a lakosság tömegeinek.⁴²

A magyarországi központi kormányzervek és a megyék mediális szempontból kifejezetten figyelembe vették azt a speciális kommunikációs helyzetet, ami a mozgósítással és a háborúval kapcsolatos üzeneteknek a jelentős részben még analfabéta, az orális kultúrában élő kismemesség, még inkább a jobbágyság felé történő közvetítéséből adódott.⁴³ Ahogy már szó esett róla, a törvényhatóságok a közigazgatásilag alájuk tartozó közösségekkel folytatott kommunikációban a megyei joghatóságot képviselő járási szolgabírák mellett a helyi alsópapságot a háború során is igyekeztek igénybe venni. Ez különféle módokon és feladatok kapcsán történhetett.

a) Április 28-ával a Helytartótanács elrendelte, hogy a katonai ispotályok számára tépett rongyokat kell a lakosságtól begyűjteni és arról is határozott (hisz nyilvánvalóan a lehető legszélesebb kört kívánta elérni), hogy e rendelkezést a templomokban kell kihirdetni.⁴⁴ A váci reformátusok háztörténetéből például tudjuk, hogy a június 1-jén ülésező egyházkerületi tanács arról rendelkezett, hogy „a megsebesedett katonák számokra kérettesenek mindenütt a cathedrából tépéseknek és kötéseknak való vékonyabb rongyok és fehér ruhák, ami gyűl, az minél előbb küldődjék a közelebb levő militaris commissariatushoz”.⁴⁵

A megyei körlevelek útján rendszeresen köröztetett katonaszökevények, katonáskodás elől bujkálók mellett az ezredüktől megszökött zömmel kismemesi, részben a felkeléshez kényszerített jobbágyszármazású inszurgens dezertőrök – akik nem egyszer zsványok közé keveredve maguk is rablásra adták a fejüket – az egész Dunántúlon komoly közbiztonsági problémát jelentettek az inszurrekciók mozgósítása során.⁴⁶ Amikor a győri csatát követően a nádor 1809. június 15-én Komáromban kelt levelével elrendelte a szétszéledt inszurgensek összegyűjtését és ezredeikhez küldését, Veszprém vármegye annak érdekében, hogy a szökevények „mentül előbb a’ fent írt mod szerént [...] megjelenjenek”, úgy rendelkezett, hogy a szolgabírák és a kiküldött táblabírák mellett „a’ Helybéli Plebánusok, és Prédikátorok által is, a’ Predikáló székekbül ezen Rendelés Közönségessé tetetni fog”.⁴⁷ Ennek érdekében a megye Rosos Pál püspökhöz fordult, hogy körlevélben kérje a plébánosokat, hogy azok „nem csak

⁴² Hudi 2009. 26.

⁴³ Bár a mezővárosokban és nemesi communitasokban magasabb volt az írni és olvasni tudók aránya. Hudi 2009, 84–87.

⁴⁴ MNL VML IV. 1a. 1809. május 15. 960. sz. 322. (7191. sz., ápr. 28.)

⁴⁵ Históriais könyv 2009, 54.

⁴⁶ Hudi 1984, 760–761.

⁴⁷ MNL VeML, IV. 1a. 1809. jún. 18. 94. sz., 254.

a prédikáló székéből, hanem azon kívül is” ezredükhöz való visszatérésre buzdítsák a bujkáló felkelőket, hiszen „a letett hitnek szentsége a legerősebb kötél, mely őket zászlójukhoz szorítja és kiki lelki atyának, tanétója által leginkább meggyőződteik”.⁴⁸ A reguláris ezredek dezertőreivel összehasonlítva a meggyőzés az egyébként is kevésbé szigorú fegyelmi törvények alá eső inszurgensek szökéseinek esetében nagyobb szerepet kapott.⁴⁹ Ugyanakkor miután a megye tudomására jutott, hogy az elkóborolt felkelők „Rablásokot, és Tolvajságokat visznek végre”, haladéktalanul a hatósági erőszak alkalmazásához nyúltak. Kiküldték a szolgabírákat, hogy vizsgálják ki az eseteket és büntessék meg a felelősöket, kötelezték a helyi lakosságot, hogy a dezertőröket megkötözve szállítsák Veszprémbe a szokásos fogóbér nélkül is, továbbá kiküldték a megyei hadnagyokat, hogy a melléjük adott pandúrokkal és katonákkal fogdossák össze az erdőkben bujkáló személyeket.⁵⁰

b) A háborúk során a köznép meggyőzésére irányuló, explicit politikai-társadalmi tartalmakat hordozó egyházi beszédek egyik legalapvetőbb funkcióját az istenfélelem és az alattvalói lojalitás megerősítésén keresztül olyan „konformista attitűdök” kialakítása jelentette,⁵¹ amelyek a társadalmi stabilitás – a birtokos nemesség uralmának – biztosítását szolgálták. Különösen fontosnak bizonyult ez az olyan hagyományosan feszültségekkel terhelt területeken, mint Erdély, ahol az úrbéres köznép és a megyéket a kezében tartó nemesség szembenállásában társadalmi, felekezeti, etnikai elemek keveredtek egymással.⁵² Az alsópapságnak és a prédikációknak ezt a funkcióját jól reprezentálja Döbrentei Gábor 1809 nyarán, a Küküllő megyei Oláh-Andrásfalváról Kazinczy Ferencnek írott levele. Döbrentei a román jobbágyok és a magyar nemesség között súlyosbodó társadalmi feszültségről, illetve a cári katonai-politikai beavatkozásról terjengő híresztelések kapcsán említett egy olyan hírt, amely szerint „Kőhalom Szász Székben egy Oláh Pap szép prédikáziót tartott volna, ’s intette ostoba hallgatóit hogy hűségesegek legyenek, ’s a’ Muszkának ne hidjenek.”⁵³

c) Az (alsó)papságon keresztül történő, propagandisztikus jellegű hivatalos háborús információközvetítés egy másik, az előbbinél absztraktabb, vallásos-ideologikus szintjét jelentették az alkalmanként az uralkodó által kötelező jelleggel elrendelt közimádságok. A

⁴⁸ Veress 1987, 183–184.

⁴⁹ 1808:11. tc.

⁵⁰ MNL VeML, IV. 1a. 1809. júl. 17. 264. sz., 322.

⁵¹ Vö. Burke 1991, 94.

⁵² I. Tóth 1998, 283–284.

⁵³ Döbrentei Gábor Kazinczy Ferencnek, Oláh-Andrásfalva, 1809. júl. 14. in KazLev VI, 453.

bécsi magyar újság április második felében számolt be arról, hogy Ferenc császár „minden Státusaiban közönséges ceremóniákkal való ahétatosságok rendeltettek”. A lap rávilágított az intézkedés mögötti szándékokra és a hivatalos propaganda egyéb csatornáin keresztül is közvetített patrióta-nemzeti „ideológia” központi üzenetére. Az imádságok kimondott célja az volt, hogy „a’ hűséges népek azon igazságos hadakozásra, mellyhez ő Felsége az Austriai Császári Státusoknak függetlenségeért, magokban való fennállásokért, ’s jövendőbéli tsendességekért, valamint szintén az elnyomatott Német közös haza’ megszabadíttatásáért is fogott, az Istentől áldást és segedelmet kérjenek”. Ennek nyitányát a Bécsben április 17-én tartott körmenet és az uralkodócsalád városban tartózkodó tagjainak részvételével lezajlott mise jelentette. Ezt 20-áig minden nap a Stephansdomban tartott imádságok követték, melyeken „a’ Státus Előljárói, a’ Felséges Cancellariák, a’ Papság, Magistratus, etc., tserélgetve megjelentek”.⁵⁴

Erről Magyarországon a kormányzati akaratot közvetítő Helytartótanácscon keresztül értesítették a megyéket. A vonatkozó határozat értelmében, amelyet Veszprém vármegyében az április 27-i közgyűlésén olvastak fel, „Felséges Urunk, hogy az Isten Fegyverünket e hadban szerentséltesse majus 7én dél előtt kilencztől fogva tizenkettő, dél után háromtól fogva hat óráig közönséges könyörgéseket rendelni meltoztatott”.⁵⁵ Felekezettől függetlenül a háború folyamán, a későbbiekben is sor került erre. Kultsár István lapja például június végén számolt be arról, hogy Szepes megyében „mind a’ Katholikusoknál, mind az Evangelikusoknál közönséges könyörgések tartatnak a’ háborúnak szerentsés kimeneteléért”.⁵⁶ Ehhez hasonlóan a későbbiekben – különösen 1813-as, hatodik koalíciós háború idején – is születtek az összes keresztény felekezetet érintő központi rendelkezések arról, hogy könyörgéseket szükséges tartani az uralkodó és a fegyverek szerencséjéért,⁵⁷ a jelentősebb győzelmek (mint az 1813. okt. 13–16-án vívott lipcei csata),⁵⁸ illetve a békekötések – mint az

⁵⁴ MK, 1809, II, ápr. 21., 32. sz., 478–479.

⁵⁵ MNL VeML, IV. 1a. 1809. ápr. 27. 52. sz., 160. (8613. sz.)

⁵⁶ HKT, I, 1809. jún. 28., 51. sz., 401.

⁵⁷ 1813 szeptemberéből több, a „felséges rendelés” kihirdetésének okán mondott, háborús-patrióta prédikációt ismerünk, melyek gyakran már a címükben is egyértelművé tették, hogy központi utasítás hatására születtek. A reformátusok közül lásd például Kolmár József révkomáromi lelkész beszédét: Kolmár 1813. A katolikusokat illetően pedig Rotter József győri káplán prédikációját: Rotter 1813.

⁵⁸ Lásd például Kazinczy barátjának, a református György Józsefnek – egykori borsodi inszurgens tábori lelkésznek – a Sátoraljaújhelyen elhangzott keresztyén „diadalmi beszéd”-ét: György 1813. Rövid életrajzához lásd: Görömbei 1872, 1588., illetve a sárospataki református prédikátornak és

1809. okt. 14-i – alkalmából.⁵⁹ Ezen alkalmak gyakran az ünnepek helyi szertartásrendjébe illeszkedtek, s apropót szolgáltathattak a szűkebb vagy tágabb értelemben a háborúhoz kapcsolódó prédikációk elhangzására és kinyomatására is.

d) A szószékről folytatott hivatalos propaganda megint egy másik szintjét jelentette – hasonlóan az Ausztriában és a birodalom más részein, a *Landwehr* felállításának érdekében már 1808 nyarától folytatott propagandához – a fegyverképes férfilakosság toborzását szolgáló üzenetek közvetítése. 1809 nyarán erőgyűjtés céljából az uralkodó július második felében további katonák kiállítását követelte meg a vármegyéktől.⁶⁰ A rendelet értelmében a vármegyék hamarosan elkezdték toborozni az újoncokat a reguláris hadseregbe, továbbá a nemesi felkelő ezredek kiegészítésére az ún. „szabad” (korabeli kifejezéssel „volonyok”) gyalogos és lovas osztályokba.⁶¹ A mozgósításnak ez a háborús krízishelyzet szülte formája a korábnál szélesebb kört, a felkelések mobilizációjában addig nem érintettek, továbbá a földesúri függésben élő rétegeket is igyekezett a propaganda által megszólítani. Az uralkodó mindenekelőtt anyagi ösztönzőkkel (*Handgeld*, azaz felpénz), a háború végéig tartó csökkentett szolgálati idővel, a katonai elismerést jelképező kitüntetésekkel (arany és ezüst vitézségi érem, Katonai Mára Terézia-rend), valamint a nemesiség ígéretével próbálta motiválni az önként jelentkezőket, amit a vármegyei hatóságok, illetve a földesurak további juttatásokkal, kedvezményekkel egészíthettek ki. A körlevelek ugyanakkor nem csupán a materiális javakkal, privilégiumok kilátásba helyezésével és a társadalmi mobilitás oldaláról ösztönözték a szolgálatra jelentkezőket, de – hasonlóan a propaganda mindenekelőtt a nemességet felkelésre szólító üzenetéhez – a tágabb közösséget megtestesítő uralkodó és haza, illetve a háznép védelmének imperatívuszát megfogalmazó patriotizmus érvrendszerével is.⁶²

Az újabb csapatok felállításának sikere érdekében a mozgósító propagandának a hadra fogható megyei férfilakosság lehető legszélesebb körét kellett minél rövidebb idő alatt elérnie. Egy Bihar vármegye közgyűlése által 1809 júliusában, az önkéntesek toborzásának

professzornak, Lácza Szabó Józsefnek a „diadalmi örvendezését”: Lácza Szabó 1814., továbbá a révkomáromi református prédikátor, Tóth József „Hála-adó prédikáció”-ját: Tóth 1813.

⁵⁹ Lásd például a piarista Salamon József Vazul prédikációját: Salamon 1809b.

⁶⁰ MNL VeML, IV. 1a. 1809. júl. 27. 284. sz., 329.

⁶¹ Lásd: Veress 1987, 249.

⁶² Lásd például az erre való felhívást Veszprém vármegye nyomtatott körlevelei között: MNL VeML, V. 102. d. 4. doboz, Veszprém Város Tanácsának iratai, Körrendeletek (Currensek), B. Megyei currensek, 1. nyomtatott currensek, 1809. aug. 29. „Buzdító Irás a’ fegyver fogásra.”

ügyében kibocsájtott hirdetmény ennek érdekében a következőképpen fogalmazott: „Rendeltetik pedig, hogy ezen serkentő Meghívás valamint Szolgabíró Urak, úgy minden Hít Sorosinak Lelki-Pásztorai által is a' Prédikáló-Székéből hirdettessen ki a' Nép előtt, sőt hogy az ehez alkalmaztatott Prédikátiók által is buzdíttasson a' Lelki-Pásztorok által.”⁶³ A „szabad lovasok” toborzását célzó veszprémi propaganda, amely a biharihoz hasonló eszközöket használt, a kilátásba helyezett kedvezmények és jutalmak ígérletét, illetve a patrióta-nemzeti „ideológiát” sikeresen közvetítette a megyei lakosság szélesebb köre számára.⁶⁴ A toborzás hagyományos, elvben az önkéntesség elvére épülő formája a járásokért felelős szolgabírák segítségével, a katonai hatóságok, a „Verbung Commando” által lebonyolított, zenére és táncra, továbbá fogadópénzre épülő „verbung” volt, melynek költségeit ez esetben a vármegyék fedezték.⁶⁵ A helyi közösségeket közelről ismerő alsópapság bevonása általános gyakorlat lehetett: Komárom vármegyében a verbuválás során az újoncokat összeíró küldöttség az illetékes lelkészeket is maga mellé vette, ily módon igyekezve az adózó népet fegyverfogásra buzdítani.⁶⁶

A korszakban ez az eljárás Magyarország és Erdély területén bevettnek számított a katonáskodástól és a hadkiegészítés különféle formáitól való – a háborúskodás elnyúltával párhuzamosan erősödő – idegenkedés leküzdésére. 1805 októberében például egy Brassó-vidéki román ortodox esperes körlevélben szólította fel a román ifjúságot, hogy a császár és a haza iránti hűség jegyében vonuljanak be önként a határőr- és serezekbe. Továbbá arra is hivatkozott, hogy a nemesség a felkeléssel, a szász nemzet pedig vadászsászlóaljak felállításával már teljesítette kötelességét a társadalom iránt. Meghagyta az alá tartozó pópáknak, hogy helyes tanácsokkal és tanításokkal bírják rá a föld népét a bevonulásra, körlevelét pedig három egymást követő vasárnap olvassák fel. Erdélyben is előfordult, hogy az ilyesfajta, a hatósági kényszert és a puszta erőszakot meghaladó, anyagi és/vagy „ideológiai” belső motivációt serkentő lépések eredményre

⁶³ Hirdetés 1809.°

⁶⁴ A már említett veszprémi currens egyaránt célozta a felkelésből addig ki-maradt nemeseket és nemteleneket. Az inkluzív „Hazafiak!” megszólítással – mintegy demokratizálva a rendi alkotmány és a hon védelmének ügyét és a patrióta-nemzeti eszmét – fordult az érintettekhez, s a következőképpen fogalmazott: „Magyarok vagyunk, szerettyük jó Királyunkat, szerettyük édes Hazánkat, szerettyük boldog alkottványunkat, tőlünk várják védelmet, mutassuk meg: hogy Magyarok vagyunk, és ditső Eleinknek érdemes maradéki!”

⁶⁵ MNL VeML, IV. 1a. 1809. aug. 10. 342. sz., 350. A verbunghoz, Erdély példáján keresztül részletesen lásd: Csetri E. 1997, 498–499.

⁶⁶ Alapy 1910, 16–17.

vezettek.⁶⁷ A Veszprém Megyei Levéltárban a szabad lovasság iratai között megtalálhatjuk az önkéntesek számára nyomtatott december 20-i keltezésű bizonyoslevél egy biankó példányát, mely igazolta az illető szolgálatát a megye részéről, hogy „a megígért haszonvételekben részt vehessen”.⁶⁸

A veszprémi kampány eredményeképp a megye augusztus végére egy 227 fős szabad lovasosztályt és 319 főnyi szabad gyalogságot állított ki, bár felszerelésük továbbra is gondot okozott.⁶⁹ A szabad lovassággal ellentétben a reguláris hadsereg kiegészítését szolgáló, szintén elvileg önkéntes, az érintettek meggyőzésére irányuló – rendkívüli ösztönzőkkel dolgozó – toborzás kevesebb eredményre vezetett. A kiszabott újonclétszám kiállítása miatt a Helytartótanács, a katonai hatóságok és a főispán folyamatos nyomás alatt tartották a megyét,⁷⁰ a törvényhatóságok ezért ismétlődően sürgették a szolgabírákat a feladat mielőbbi végrehajtásában.⁷¹ A háborús helyzet szorításában az újoncok kiállításában a megyei hatóságok részéről erősödött a hatósági kényszer alkalmazása, melyet komoly ellenállás fogadott a helyi közösségek részéről.⁷² Előfordult, hogy már maguk a helyi bírák sem „a megkívántató buzgósággal és igyekezettel” végezték a munkájukat, így a megye kénytelen volt utasításba adni a szolgabíráknak, hogy „azokat fogságra hozatván mind addig abban tartassanak, miglen a reájok vetett Rekrutát ki nem állittyák”.⁷³ A cseszneki főszolgabíró, Boronkay Ferenc egy alkalommal egyenesen arról tett panaszt az állandó deputációnak, hogy az általa kiküldött megyei katonát és pandúrt Súr községben a helyi lakosok megtámadták, és a már „kézen lévő Rekruták tőlök el vetettek”, ezért katonai „ássistentiát” kér a megyétől, ami e célból gróf Zichy Károly lovas inszurgens főstrázmesterhez folyamodott.⁷⁴

⁶⁷ Csetri 1997, 511–512.

⁶⁸ MNL VeML, IV. 1.f. 1809. No. 8.

⁶⁹ Veress 1987, 249–250. Ezek nem számítottak be a megyére eső újonclétszámba sem: MNL VeML, IV. 1a. 1809. nov. 7., 890. sz., 531.

⁷⁰ MNL VeML, IV. 1a. 1809. szept. 8. 496. sz., 398; MNL VeML, IV. 1a. 1809. szept. 11. 520, 521. sz., 408–409.

⁷¹ MNL VeML, IV. 1a. 1809. júl. 27. 284. sz., 329; MNL VeML, IV. 1a. 1809. szept. 15. 544. sz., 415; MNL VeML, IV. 1a. 1809. okt. 3. 661. sz., 450; MNL VeML, IV. 1a. 1809. okt. 12. 730. sz., 474; MNL VeML, IV. 1a. 1809. okt. 20., 783. sz., 496.

⁷² Vö. Csetri E. 1997; 1999.

⁷³ MNL VeML, IV. 1a. 1809. szept. 18., 586. sz., 428–429. Ezt a főispán sürgetésére egy hónappal később ismét nyomatékosította a megye: MNL VeML, IV. 1a. 1809. okt. 11., 714. sz., 470.

⁷⁴ MNL VeML, IV. 1a. 1809. okt. 23. 802. sz., 504.

Adminisztráció, együttélés, humanitárius tevékenység

Az egyháziak képzettségük és helyben élvezett tekintélyük révén, hivatalos vármegyei kiküldötteként vagy saját hatáskörükben nemcsak a mozgósításban, a helyi közigazgatás háború miatt megszorodott feladatainak ellátásában vehettek részt, de pozíciójukból fakadó befolyásuknál fogva mérsékelhették a polgári lakosság és a megszálló hadsereg kényszerű együttélésével járó konfliktusokat is. Fontos szót ejtenünk arról is, hogy a háború és a megszállás, illetve az azzal járó folyamatos sarcolás, rekvirálások és egyéb terhek, a francia katonai hatóságok részéről érkező követelések, illetve a zavaros helyzetet kihasználó banditák (köztük szökött inszurgensek) vagy megszálló csapatok által elkövetett rablások, fosztogatások elevenen érintettek minden rendű és rangú egyháziakat is.

A háborús szükséghelyzetben a felkelés és a megye folyó ügyeit általában az elsőalispán elnöklete alatt intéző permanens deputációknak számos megyében mint befolyásosabb táblabírák, egyháziak is tagjai voltak: Vasban például Nagy József nagyprépost és Eölbey János kanonok,⁷⁵ Veszprémben Zsolnay püspök és Nedeczky Károly veszprémi olvasókanonok.⁷⁶ Számos esetben egyházi személyeket jelöltek egy-egy speciális feladat ellátására létrejött deputációkba is. Veszprémben a háborús adminisztrációt végző állandó deputáció például a megszállt Pápán állomásozó francia csapatok követeléseinek a kiszolgálására két, franciául értő tagját, köztük Horváth János apátkanonokot rendelte ki.⁷⁷ Gróf Eszterházy Imrével együtt Horváthot bízta meg a megye azzal is, hogy Eugène de Beauharnais itáliai alkirálytól „a’ Bátorságra nézve Kiadando Közönséges rendelést kérjenek, és e’ részben a’ Megyebéli Lakosokra nézve a’ Köz-bátorságot telylyes Iparkodással eszközöllyék”.⁷⁸ A Veszprém megyei orvos, Zsoldos János, a pápai tábori kórházak igazgatója, visszaemlékezésében a kanonokkal kapcsolatban annak retorikai műveltségét, nyelvismertét és tekintélyét emelte ki: „az ellenségnek nyelvét értvén, annak szívét mind beszédjével, mind tekintetével, mind pedig a’ hol kellett magát tartó igazsága védelmezésével is hódította”.⁷⁹ Szombathelyen Somogy Lipót megyéspüspök tekintélyét latba vetve igyekezett a város érdekeinek védelmében fellépni a támadó napóleoni csapatokkal szemben.⁸⁰

Hohenegger Lőrinc, Győr 1809-es ostromáról és megszállásáról írott naplójában, szintén beszámolt egy, az alkirályhoz indított kül-

⁷⁵ Balogh 1885, 56–57.

⁷⁶ MNL VeML, IV. 1a. 1809. máj. 21., 57. sz., 203–204.

⁷⁷ MNL VeML, IV. 1a. 1809. jún. 15., 87. sz., 250.

⁷⁸ MNL VeML, IV. 1a. 1809. június 19., 100. sz., 256–257.

⁷⁹ Zsoldos 1817, 53.

⁸⁰ Göcze 1944, 42–43.

dötségről, melynek a város világi tisztviselői mellett az idős Vilt püspök is tagja volt, aki franciául szólította meg Beauharnais-t, majd gróf Starhemberg Emmánuel kanonok követte.⁸¹ A napló június 26-ára keltezve egy, a káptalan prépostjának és az alispánnak a vezetésével működő deputációt említett, amely a francia katonaság ellátásával kapcsolatos igényeket (beszolgáltatások, hadiadó) volt hivatott kielégíteni.⁸² Paintner, naplója tanúsága szerint, azonban nem kívánt eleget tenni terhes kötelességének, ezért augusztus 12-én rátóti prépostságára távozott.⁸³

A megszálló katonai hatóságok a lakossággal és a hatóságokkal való kommunikáció megkönnyítése érdekében a városokban és falvakban a helyi elöljárók révén igyekeztek olyan személyeket találni, akik beszéltek franciául, ennek híján közvetítő nyelvként maradt a német, illetve a latin. A szombathelyi Kresznerics Ferenc, aki a latin mellett németül és franciául is kitűnően beszélt, a város francia megszállása alatt a püspökség szolgálatában tolmácsként működött közre a megszálló katonai hatóságokkal való kommunikációban. Eredetileg latin nyelven vezetett naplójából kiderül, hogy a magasrangú francia tisztek rendszeresen étkeztek együtt a helyi egyházi elöljárókkal, köztük Somogy Lipót püspökkel, illetve a nagypréposttal, mely alkalmakon tolmácsi feladataiból adódóan Kresznerics is részt vett. Egyik feljegyzésének tanúsága szerint, mikor Napóleon „harangzúgás közepette” bevonult Győrbe, Hollósy Mihály nagyprépost latin, gróf Starhemberg kanonok francia beszéddel akarta köszönteni.⁸⁴ Győrben a június 24-i átadását követően bevonuló francia hadak élén álló főtiszteket a városi és megyei elöljárók, illetve a főpapság – köztük Vilt megyéspüspök latinul – üdvözölte.⁸⁵ Néhány nappal a francia győzelemmel zárult wagrami csatát követően Narbonne miséztetni akart a győzelemre, azonban a püspök a templomban csak a Te Deumot énekelte el a két prépost – köztük Paintner – segítségével a jelenlévő francia tisztikarnak, miközben katonai zenekar játszott.⁸⁶ Magyarász József, pápai plébános historia domusában azt jegyezte fel, hogy németül és latinul kommunikált a plébániára beszállásolt francia tisztekkel, s segítségükkel sikerült megakadályoznia a kálváriatemplom kifosztását. Katolikus papként Magyarászra hárult az a feladat is, hogy a napóleoni csapatoknak misézzen.⁸⁷

⁸¹ Hohenegger 1820, 81.

⁸² Hohenegger 1820, 79.

⁸³ Paintner 1902, 141–142.

⁸⁴ Horváth 1987, 50.

⁸⁵ Paintner 1902, 140; Krisch 2009, 160.

⁸⁶ Paintner 1902, 141; Karmeliták 1904, 384–385.

⁸⁷ Gerencsér 1997, 53–54.

A nemesi felkelés egészségügye s eleve a tábori egészségügy francia és a cs. k. oldalról is a különféle oktatási célokat szolgáló ingatlanok mellett számos esetben vett igénybe tábori kórházként üres vagy korábban is ispotályként működő egyházi épületeket is (kolostorok, szemináriumi épületek), ennek nyilvánvalóan az volt az oka, hogy ezeken kívül nemigen akadt a településeken kellően tágas ingatlan a kórházfunkció ellátásához.⁸⁸ Ezek az ideiglenes kisajátítások azonban igen nagy megterhelést jelentettek az érintetteknek: Janovich Nepomuk János, a kanizsai piaristák elöljárója 1809 szeptemberében könyörgő levéllel fordult a permanens deputációhoz, hogy a rendházukban kialakított cs. k. tábori ispotály áthelyezése érdekében járjon közben János főhercegnél. A bizottság úgy határozott, hogy a főherceg „meg fog kéretetni: hogy az Ispitály Nemes Somogy Vármegyébe, hol semmi Katonáság nincs, és a’ mely Vármegyé a’ háboru nehézségeinek semmi terhét nem érezte vagy Berénybe vagy Marczaliba, vagy Sz: Miklosra által szállíttatni mélytőztasson”.⁸⁹ De az ilyen típusú terhek nemcsak testületeket, hanem magánosokat is sújtottak. Buday Ágoston, türjei prépost azért emelt panaszt a deputációnál, mert a hetyefői majorjába, ispotályként kisajátítva azt, a katonaság betegeket telepített, akiket neki kell élelmeznie, a jobbágyait pedig forspontra hajtották, ráadásul a katonák szegénységük miatt elhordták a fát a türjei erdejükből is. A bizottság végzésében leszögezte, hogy a rögtönzött ispotály kialakítása a tudta nélkül történt, s ígéretet tett, hogy ez és a hasonló esetek iránt különös figyelemmel lesz a jövőben. Horváth Antal főszolgabíró közölte a panaszossal, hogy a tábori kórház számára kiadott fát továbbra is szolgálja ki, egyúttal visszamenőleg is állíttasson ki nyugtát róla a katonasággal.⁹⁰

Pápan Zsoldos János vezetésével június–júliusban öt katonai kórház működött, amely – a reguláris hadseregből, az inszurrekcióból és a Landwehrtől – magyar és osztrák, illetve francia sebesülteket fogadott. Ezekből egy az irgalmasrendi kolostorban, egy másik az irgalmasrendieknek a bencéseknel berendezett ispotályában volt megtalálható. Előfordult, hogy a franciák templomokat is megpróbáltak kisajátítani sebesültjeik részére. Magyarász elbeszélése szerint a győri ütközet után a megszállók le akarták foglalni a pápai templomokat, melyet „ama baljóslatú fenyegetőzés segélyével: ha ezt teendik, a bizonyos zendülés következtében egy lábíg veszve leendenek” sikerült megakadályoznia.⁹¹ Zsoldos leírásában a tábori kórházakban

⁸⁸ Bárány 2001. 149, 151; Márfi 2010, 93.

⁸⁹ MNL ZML, IV. 1i. 28. dob., No. 463. pall., No. 790., 697. A páter latin levele: MNL ZML IV. 1i. 34. dob., No. 487. pall., No. 790. Kanizsa, 1809. szept. 21.

⁹⁰ MNL ZML, IV. 1i. 28. dob., No. 463. pall., No. 787., 694–695.

⁹¹ Gerencsér 1997, 56.

szolgáló számos világi seborvos mellett megtalálhatjuk az irgalmasrendi Remigius fráter nevét is.⁹² Hagyományosan a tábori papság egyik kiemelt szolgálati helyét a katonai ispotályok jelentették,⁹³ a sebesült, beteg katonák lelkigondozása mellett a matrikulákat is ők vezették,⁹⁴ arra azonban, hogy inszurgens tábori lelkészek (kisegítő) kórházi szolgálatot láttak volna el, nincs adatunk.

A háború forgatagában a francia katonákkal való érintkezés a humanitárius segítségnyújtás formáját is ölthette. Hoheneggertől ismerjük annak a kisbaráti (ma Győrújbarát) plébánosnak az esetét, aki a kismegyeri csatátér közelében lakott, s a csata hevében nagy számban vittek be hozzá sebesült francia tiszteket. A plébános „barátságosan fogadta őket, ámbár ellenségek voltak, emberiesen, és kegyesen bánt vélek, a’ mint ezt egy embertől, Lelkipásztortól várhatni lehetett”: nemcsak segítséget, de lelki támaszt is nyújtott nekik. Tettéért Narbonne, az ország katonai kormányzója „szembetűnő summát, [...] a’ maga, és az emberiség köszönetét adatta”.⁹⁵

Háborús terhek és károk

Kis János, a háborút Sopronban átvészelő evangélikus lelkész memoárjában arra hívta fel a figyelmet, hogy „[a]’ franciák’ berohanásakor mind a’ katolikus mind a’ protestans papsághoz csak a’ legnagyobb szükség’ idején adattak katonák”. Azt is megjegyezte azonban, hogy a város francia megszállása idején három alkalommal is érintette a beszállásolás, melynek során alapvetően „mivelt ’s jó indulatu tisztek” – köztük egy ezredes – kerültek hozzá, akik „nagyon emberségesen, sőt barátságosan viselték magokat”.⁹⁶ Kis egyébként hasonló véleménnyel volt a közkatonaokról is, bár utalt arra, hogy a városban voltak, akik jobban megszenvedték a megszállást.⁹⁷ Árpás plébánosa, Pádl József a hozzá beszállásolt tiszteket és közlegényeket saját költségén látta el, viselkedésüket illetően nem volt panasz, s bár maga is igyekezett kommunikálni a katonákkal, ám a poliglott Kissel elentétben franciatudás híján ez komoly nehézségekkel járt számára.⁹⁸ A következőkben néhány kiragadott példán keresztül igyekszem demonstrálni, hogy a Nyugat-Dunántúl megyéiben milyen módon sújtotta az egyházi szolgálatban álló személyeket, illetve testületeket az ország területére átterjedő háború, majd a késő őszi tartó francia megszállás.

⁹² Zsoldos 1817, 47, 57.

⁹³ Zakar 2010.

⁹⁴ Márfi 2010, 94, 114.

⁹⁵ Hohenegger 1820, 82.

⁹⁶ Kis 1845, 215–216.

⁹⁷ Kis 1845, 220.

⁹⁸ Vigh 1992, 72.

A működésükben hadsereg ellátását szem előtt tartó francia hatóságok mellett, hogy nagy összegű pénzbeli hadisarcot és terménybeli beszolgáltatási kötelezettséget róttak ki a megszállt vármegyékre, alapvetően korrekt módon viselkedtek a lakossággal, s igyekeztek gátat vetni a soron kívüli rekvirálásoknak, rablásoknak, erőszaknak. Így, bár az érintett települések többsége a komolyabb háborús pusztításokat elkerülte, a beszállásolás és étkeztetés, a lovak ellátása, a hadisarc és a rekvirálások komoly terhet róttak a falusi és városi lakosságra.⁹⁹ A megszállásnak hónapokon keresztül kitett Szombathely kárjegyzékében például számos egyházi személy és testület nevével találkozhatunk: Czuppon, Márton és Váradi kanonokoknak egyenként 400 Ft körüli, Bóle András plébánosnak, a dogmatika tanárának 977, a püspöki szemináriumnak 1050, míg a ferenceseknek 1769 Ft kára lett feljegyezve.¹⁰⁰

Kazinczy levelezéséből értesülhetünk két, főpapokkal szemben francia részről elkövetett, atrocitásról is. Dessewffy József augusztus 9-én írta Széphalomra, hogy a franciák „Rozsos püspökkel igen gavallérosan bántak; meg holt bújjába”, Somogy Lipót szombathelyi püspököt pedig a híresztelések szerint Napóleon katonái „meg fenekelték”.¹⁰¹ Bár egyik híresztelést sem igazolják hiteles korabeli források, tény, hogy a megszálló franciák valóban zsarolták Somogyi püspököt,¹⁰² Rosos rezidenciáján is megjelent egy francia tábornok az illetékes deputáció tagjainak társaságában és ismertette követeléseit.¹⁰³ Vilt, győri püspök Katona István kalocsai kanonoknak, történetírónak részletesen beszámolt a püspökségét ért háborús pusztításokról, az ostrom során az épületeket ért károktól kezdve a templomok és birtokok lerablásán keresztül egészen a sarcolásig, rekvirálásig bezárólag.¹⁰⁴

Több helyütt sor került kisebb francia csapatok rablásaira, fosztogatásaira is. A Sopron megyei Beleden a katonák fizetség nélkül elvitték a plébános lovát, s hasonló eset történt Bagyogon is, ahol a plébánián elszállásolt kapitány közlegényei ötven forintot loptak a plébánostól.¹⁰⁵ Kisfaludytól például tudjuk, hogy egy Matkovics nevű kollaboráns nemesember többek között a zirci ciszterciákhoz irányított egy francia fosztogató csapatot, hamarosan azonban tirol

⁹⁹ Vigh 1992, 69, 73.

¹⁰⁰ Göcze 1944, 95–96.

¹⁰¹ Dessewffy József Kazinczy Ferencnek, Szentmihály, 1809. aug. 9. in KazLev VI, 178.

¹⁰² Göcze 1944, 16.; SZET I, 270.

¹⁰³ MNL VeML, IV. 1a. 1809. jún. 22. 113. sz., 265–266.

¹⁰⁴ GyK, 10 (1873) febr. 13. 58. (Kreskay Antal fordítása)

¹⁰⁵ Vigh 1992, 73.

vadászok végeztek vele.¹⁰⁶ Az ezekhez hasonló, a lakosság és megszálló katonaság közötti kisebb atrocitások zömmel magánakciók voltak. Pápa városában ellenben Beauharnais alkirály két órás szabadrablást engedélyezett, amely – rendi állásra való tekintet nélkül – egyaránt érintette a mezővárosi társadalom minden rétegét, köztük az egyházi személyeket és intézményeket is. Torkos Jakab református szuperintendenstől például 7 rajnai ezüst forintot vittek el és egy 100 forintot érő, gyémántokkal kirakott arany-, illetve egy ezüstórát. A felsővárosi ferences kolostor kárösszegét 800 forintban határozták meg, ugyanakkor egy másik forrás szerint magát a kolostort mint szakrális helyet nem bántották. A katonák a helyi református kollégium teljes készpénzállományát elrabolták, az intézmény könyvtárát csak Márton István professzor határozott fellépésének és folyékony franciatudásának köszönhetően sikerült megmenekíteni.¹⁰⁷

A zűrzavaros háborús helyzetben azonban nem csupán a megszállók jelentettek fenyegetést a lakosságra. A Győr megyei Téten a nemesi felkelőkhöz buzdító verset író Pázmándi Horvát Endre plébánost nem franciák (akik egyébként szintén jártak ott és Kisfaludy Sándor apját, id. Mihályt is kifosztották), hanem – feltehetően dezertőr – magyar inszurgensek rabolták ki, megsemmisítve többek között féltve őrzött kéziratait is.¹⁰⁸

Ellenállás és kollaboráció

Különösen fontos kérdés, hogy mi módon reagáltak a különböző státusú egyháziak a Napóleon által Bécs május 13-i megszállását követően két nappal összesen kb. 20–24.000 példányban kibocsájtott francia-német-magyar, illetve francia-latin-magyar nyelvű proklamációra, amely a magyar nemességet igyekezett a függetlenség ígérétevel rábírní az uralkodójával való szembefordulásra.¹⁰⁹ A nyomtatványok terjesztését az ország megtámadása előtt – kevés sikerrel – magyarokkal, később pedig a megszálló hadak közreműködésével igyekeztek megoldani. A nádor már május 6-án – tehát még a kiáltvány megjelenése előtt – utasította a megyéket, hogy a bel- és külbiztonság fenntartására állítsanak fel permanens deputációkat, tartsák szemmel az idegeneket, ellenőrizzék az utakat és az útleveleket. Továbbá előrelátóan arról is rendelkezett – minden bizonnyal a napóleoni propaganda módszereinek ismeretében –, hogy a megyei hatóságok akadályozzák meg a köznép lázítását és kobozzák el az esetlegesen felbukkanó

¹⁰⁶ Kisfaludy 1931, 166, 229. Bay 1941, 152–153.

¹⁰⁷ Mezei 2006, 225, 227–228.

¹⁰⁸ OSZK Kt. Levelestár, Pázmándi Horvát Endre Horvát Istvánnak, Tét, 1810. nov. 2. 2r.

¹⁰⁹ Részletesen lásd: Kosáry 2001, 223. skk.

kiáltványokat.¹¹⁰ Az érintett nyugat-magyarországi törvényhatóságok – köztük Veszprém megye is¹¹¹ – a kiáltvány átvételét és kihirdetését ennek szellemében megtagadták, így annak terjesztése jobbra a francia csapatokra maradt.¹¹² Több esetben is előfordult, hogy a nemesi felkelők a fraternizálni és Napóleon proklamációját terjeszteni próbáló francia katonákat megtámadták, megölték.¹¹³ A franciáknak a helyi adminisztrációra nyomást gyakorolva ugyanakkor sikerült a proklamáció példányait a megszállt településeken központi, mindenki által jól látható helyen kifüggeszteni. Ily módon került fel Szombathelyen a vármegyeházára a szöveg. Kőszegen fenyegetés hatására engedett a tanács a megszállók követeléseinek és késő éjjel ragasztatta fel a példányokat a városháza és a templomok kapujára, Sopronban is a bevonulással együtt jelentek meg a kiáltványok az utcán.¹¹⁴

A szakirodalom egybehangzó megállapítása szerint a rendi alkotmány sáncain belül élő országlakosokat – a néhány, részben egykori jakobinusból lett, elszigetelt magyar „bonapartistát” kivéve – általában véve a kiáltvány pozitív értelemben nem befolyásolta. Kisfaludy Sándor őrnagy, nádori szárnysegéd, az inszurrekció hivatalos tollforgatója ugyan a nádortól május második felében megbízást kapott egy ellen-proklamáció elkészítésére, ez azonban okafogyottsága miatt befejezetlen maradt, részben a törvényhatóságok által sikeresen fogatosított intézkedéseknek, részben a lakosság körében tapasztalható passzivitásnak köszönhetően.¹¹⁵ A vasi jobbágyság körében azonban elvéve mégis akadtak olyanok, akik a maguk módján rezonáltak, nem is annyira a proklamáció egyértelműen a nemesség számára megfogalmazott üzenetére, mint inkább megjelenésének tényére és a francia csapatok támadásával előállt bizonytalan helyzetre, amelytől terheik könnyebbedését remélték. Az acsádi és felsőszilvágyi parasztok megtagadták a robotot, a miskeiek pedig kórházba szállítása közben megtámadtak egy sebesült lovas felkelőt, az elharapózó kollektív erőszakot a helyi plébános sikertelen kísérleteit követően csak a karhatalomként fellépő inszurgenseknek köszönhetően sikerült lecsillapítani.¹¹⁶ Ugyanakkor még az úrbéri terhektől nyomattatott parasztság is alapvetően mint idegen betolakodóra tekintett Napóleon csapataira, sőt arra is akadt példa, hogy a sarcoláson feldühödött köznép

¹¹⁰ Balogh 1885, 54–55.

¹¹¹ MNL VeML, IV. 1a. 1809. jún. 19., 99. sz., 255–256.

¹¹² Kisfaludy 1931, 91.

¹¹³ Például Hertelendy Károly szerint Hunkár Antal, a veszprémi lovasság kapitánya a francia előőrs Napóleon kiáltványának egy csomóját átnyújtani kívánó tisztjét lekaszabolta. Hertelendy 1859, 8–9.

¹¹⁴ Gőcze 1944, 12, 28–29; Veress 1987, 62–63; Krisch 2009, 52.

¹¹⁵ Nagy 2018, 516–517.

¹¹⁶ R. Kiss 1909, 269–270; Balogh 1885, 84.

francia katonákat bántalmazott vagy meggyilkolt.¹¹⁷ A Győr megyei Zámolyon (ma: Győrzámoly) és Szentmihályfán a fosztogató megszállókkal szemben zavargások törtek ki, melynek eredményeképp a feldühödött parasztok több katonát agyonvertek és a Mosoni-Dunába dobtak. A franciák válaszul büntetőexpedíciót indítottak, felégették a falut, a főkolompókat pedig elfogták és Győrbe hurcolták, ahol a katonai bíróság halálra ítélte őket. A főbíró azonban felkereste Vilt püspököt, aki kegyelmet járt ki számukra a kormányzónál.¹¹⁸ A franciák eljárására jellemző, hogy a puszkaporos kedélyeket Narbonne egy proklamáció kibocsájtásával kísérelte meg lecsillapítani.¹¹⁹

Az egyházi háttérű kortárs naplóiírók a megszállt városokban, ha említették is a Napóleon-féle kiáltványt, megjelenését a városi hatóságokhoz hasonlóan, legtöbbször közönnnyel vették tudomásul, sem negatív, sem pozitív kommentárt nem fűztek hozzá. Paintner Mihály naplójának május 25-i bejegyzésében tett említést a proklamáció ügyéről (tévesen május 5-re datálva azt), melyet városszerte terjesztettek és nyilvánosan kiszögeltek a városháza ajtajára, valamint röviden összefoglalta a szöveg mondanivalóját is.¹²⁰ A naplóiíró karmelita perjel szintén igen tájékozott volt a Győr megyei inszurrekció mozgósításának menetét, a háború legfontosabb osztrák- és francia-párti röpiratait és a katonai és diplomáciai híreket illetően. Május 15-éről feljegyezte, hogy hallomásból értesült Bécs elfoglalásáról és arról, hogy ott a franciák egy a magyarokhoz intézett francia, latin és magyar nyelvű proklamációt nyomtattak. A május 19-i bejegyzés pedig arról tanúskodik, hogy Rásovczky az előbbit magyarázó, szintén Bécsben, névtelenül kibocsájtott *Nobilis Hungarus ad Hungaros* című iromány (*libellus*) megjelenéséről is tudott.¹²¹

Hohenegger naplója az előbbieknél jóval nyíltabban fogalmazott a napóleoni propaganda működésével és a schönbrunni proklamáció üzenetének közvetett, mégis egyértelmű elutasításával kapcsolatban. A vonatkozó bekezdésekből világosan kiderül, hogy a megszálló katonai hatóságok által közvetített propaganda elsődleges célcsoportját is a világi és egyházi előljárók mint helyi „véleményvezérek” képezték. Június 27-én Narbonne előtt „[a]’ Város papi és világi törvényes személyeknek mind megkellett jelenni. Ő írásból sok kézhadarászsokkal ékes deák beszédet mondott [...]. [A]’ többi közt azzal a’ lázszasztó kiejtésel élt: estote sani!¹²² mintha mi eddig nem lettünk volna eszünkön. Ő ezt arra az elfajúlt buzdításra (proclamatio) erányozván

¹¹⁷ Benda–Érszegi 1972, 349–350.

¹¹⁸ Krisch 2009, 163.

¹¹⁹ Kisfaludy 1931, 166; Karmeliták 1904, 384.

¹²⁰ Paintner 1902, 140.

¹²¹ Karmeliták 1904, 377–378.

¹²² Azaz: „legyetek eszeteknél!”

tette melyet mindenünknek tulajdon kezével mély maghajtással kezünkbe nyomott.” Hohenegger ezen a ponton saját maga és más érintettek I. Ferenchez fűződő hűségét igyekezett bizonyítani a proklamációval szembeni tüntető passzivitás felidézésével: „Ő felzendülésre buzdított bennünket, és elpártolásra a’ mi jó és a’ szerencsétlenségben is kettőssen drága Királyunktól – ez olly hívás mellynek mellünkben a’ legmélyebb boszuság’ és irtózás’, csak csupa vissz’ hangja zengett vissza. [...] Mi ezt a’ díbdábot zsebünkbe dugtuk hidegen, vállainkat halgatva ugyan de elegendő értésre adással vontuk.”¹²³ Az eseményen pozíciójánál fogva részt vett Paintner is, aki pusztán annyival kommentálta a történeteket, hogy a jelenlévők a kormányzó beszédét „csöndben és alázattal” kényszerítették végighallgatni.¹²⁴

Kosáry Domokos megállapítása szerint, ha a katolikus klérus magasabb pozíciójú tagjaira – leginkább a középrétegekre – hatást is gyakorolt a francia vezetők „igyekezete és udvariaskodása”, nyilvánvaló, hogy nem tartoztak a rendi társadalom elégedetlen tagjai közé.¹²⁵ Ahogy a győri eset is mutatja, a francia propagandának ebben a körben sem sikerült célt érnie. Ebben az uralkodóhoz való lojalitás mellett, többek között, közrejátszhatott a Napóleonban a hagyományos alkotmányok és társadalmi berendezkedés mellett a pápa, illetve általában véve a vallás és a klérus ellenségét láttató – osztrák oldalról (fél) hivatalosan is támogató – propaganda hatása, de az egyházi jóságoknak is komoly terheket jelentő megszállás keserű tapasztalatai is. Azt, hogy az állam egyik legfontosabb és leghűségesebb támaszát a mozgósítás és a háború során a klérus jelentette, jól mutatja a nádor megjegyzése a bécsi lakosság megszállás során tanúsított viselkedésével kapcsolatban. A főherceg szerint a francia uralom hónapjaiban, míg a tanult emberek, tudósok (*Gelehrte*) és a papság (*Geistliche*) jól viselték magukat, addig a hivatalnokok rosszul: egy részük úgy gondolta, hogy nem kellene a korábbi kormányzatnak visszatérnie.¹²⁶

Az alsópapság a pozíciójából kifolyólag élvezett helyi tekintélye, képzettsége révén a napóleoni háborúk során alapvetően a felsőbb hatalom, a kormányzat és a vármegyék rendelkezéseit közvetítette a köznép tömegei felé. Ugyanakkor arra is akadt példa, hogy a lokális paraszti közösségekhez sokszor származásukon és anyagi körülményeiken keresztül szociokulturálisan erősen kötődő plébánosok közül voltak, akik kihasználták a megszállás okozta zűrzavaros helyzetet, és saját érdekeiket követve kollaboráltak a franciákkal vagy tettlegességre is buzdítva hangot adtak a helyi jobbágyság fennálló renddel szembeni elégedetlenségének, sérelmeinek.

¹²³ Hohenegger 1820, 80–81.

¹²⁴ Paintner 1902, 140.

¹²⁵ Kosáry 2001, 239.

¹²⁶ JNl III, 865.

Zalából ismert Palatzky Pál, a Sümegtől nem messze található Mihályfa plébánosának esete, aki a francia megszálló csapatokkal való kollaboráció gyanújába keveredett. A megye Somogy jelentése révén értesült arról, hogy többek között Palatzkyt „Francziákkal való egyet értés eránt” vádolják. Az ügygel kapcsolatban a Helytartótanács július 11-én tudósítást kért Zalától, így a megye az érintett ügyében Chasteler tábornokhoz (FML) fordult további információkért, akiknek a katonái Palatzkyt a hatóságok a francziákkal való „cimborálás” vádjára alapján lefogták, majd elengedték.¹²⁷ A Helytartótanács augusztus 18-án ismét emlékeztette a megyét, hogy küldje fel tudósítását az ügyben, aki – mivel a tábornok válasza még nem érkezett be, nem tudott bővebb felvilágosítást adni az ügyben. Mindazonáltal kirendelte Novák Gáspár szolgabíró, a korábban Chasteler mellé állított megyei biztost,¹²⁸ hogy azokat a fõrspontra rendelt pakodiákat, akik a francziákat Mihályfára szállították, valamint a mihályfaiakat, akik jelen voltak az esetrõl, hallgassa ki és folytasson vizsgálatot, valamint nemes Nagy Ferenc alszolgabíró is kérdezze ki, majd a deputációt ennek eredményerõl minél elõbb tiszti jelentésben tájékoztassa.¹²⁹ Chasteler Sümegrõl kelt válaszában jelentette a megyének, hogy a plébános ügyét illetõ iratokat már átadta a keszthelyi apátnak, ugyanakkor röviden össze is foglalta a lefogatas alapját képezõ vádakat.¹³⁰ Eszerint Palatzky az ellenségnek utat mutatott, aminek köszönhetõen a francziák megmenekültek a hadifogságtól. A tábornok azt is jelentette, hogy a plébánost, nehogy a vizsgálati fogsága alatt elvonja papi kötelességeitõl, átadta a keszthelyi apátnak, oly módon, hogy a veszprémi püspöknek az esetet azonnal jelentse és adja át a vizsgálatához szükséges iratokat is. A deputáció a Novák szolgabíró által lefolytatott vizsgálat eredményének beérkezéséig megkérni rendelte a keszthelyi apátot, hogy az irományokat mielõbb küldje át és jelentse, hogy miként történt a szabadon engedés, milyen további milyen intézeteket tett az ügy kivizsgálásának érdekében.¹³¹ Novák szolgabíró jelentésével¹³² 1809. december 18-án foglalkozott a megyei kisgyûlés, majd a rendelkezésre álló iratok alapján a megye elküldte tudó-

¹²⁷ MNL ZML, IV. 1i. 28. dob., No. 463. pall., No. 564., 1809. júl. 28. 511.

¹²⁸ MNL ZML, IV. 1i. 28. dob., No. 463. pall., No. 424–425., 395–396.

¹²⁹ MNL ZML, IV. 1i. 28. dob., No. 463. pall., No. 780, 688., 1809. szept. 25.
Az iratokat lásd: MNL ZML, IV. 1i. 34. dob., No. 487. pall., No. 780, 1809. szept. 25.

¹³⁰ MNL ZML, IV. 1i. 34. dob., No. 488. pall., No. 816., Sümeg, 1809. szept. 28.

¹³¹ MNL ZML, IV. 1i. 28. dob., No. 463. pall., No. 816., 723–725., 1809. szept. 28.

¹³² Ezt és a hozzá csatolt tanúvallomásokat lásd: MNL ZML, IV. 1b. 1809. dec. 18., No. 33/6.

sítását a vizsgálati iratokkal együtt a Helytartótanácsához a további eljárás lefolytatására.¹³³

Az eset a nyugat-magyarországi régióban nagyobb hírverést kapott, ugyanis több ego-dokumentum is említést tett róla. Kresznerics Ferenc június 25-én azt jegyezte fel naplójába, hogy a plébánost, „aki a mieink szemében gyanús volt”, fogságba vetették.¹³⁴ Kisfaludy Sándor felesége, az ekkor már Veszprémben tartózkodó Szegedy Róza szintén hamar értesült az ügyről. Szerinte Palatzkyt azért fogták el, mert figyelmeztetett egy francia transzportot, hogy „ne mennyen az Erdőnek, mert a huszárok kezébe esik”. A hazafias érzelmű nemesasszony abbéli óhajának is hangot adott, hogy fogvatartói „bártsak jól megnyomorgatnák” a kollaboráns papot.¹³⁵ Kisfaludy július 4-i válaszában megírta, hogy a nádor már értesült az esetről, „sőt azt mondá, hogy azt is hallá felőle, hogy azon Gazembernek Napoleon Püspökséget ígért volna, ha jól kémlelődik”, s hozzátette, hogy „meg fog lakolni tettéért”.¹³⁶

Veszprém vármegye állandó deputációja 1809. július 2-án indított vizsgálatot Krastyenits Vendel, az Esterházyak cseszneki uradalmi prefektusának jelentése nyomán, amely arról számolt be, hogy az uradalomhoz tartozó „Oszlopi Helységnek Lakosi, és Jobbágyok, valamelly köztök indított Szövetség által, az Uradalom Tisztsége ellen kikelvén botrankoztato fényezetésekkal [...] engedetlenséget mutatni meg nem szűnnek, melly rendetlen tselekedetre fő okot látszatik adni a' Helybéli Plebanus Ur.”¹³⁷ Mint a vizsgálatból kiderül, Miller József plébános a franciáknak arról panaszkodott, hogy helyben az uraság miatt a jobbágyoknak semmijük sincsen, majd az uradalom magtáraihoz irányította őket. A francia csapatok megérkezése és plébánosuk hatására a jobbágyok megtagadták az engedelmisséget és a robotot, marháikat az erdőbe hajtották és azt „leetették”.¹³⁸ A megye Boronkay Ferenc járási főszolgabírónak adta feladatul, hogy járjon utána az ügynek és „a' Főbb Párt Ütöket, a' vádlásnak valósága kivilágosodván, a' Nemes Vármegye Tömlöczében bé késértesse”. Millert illetően a permanens deputáció úgy határozott, hogy ez ügyben megkeresik az illetékes megyéspüspököt.¹³⁹

¹³³ MNL ZML, IV. 1a. 1809. dec. 18., No. 33/6, 767.

¹³⁴ Horváth 1987, 48.

¹³⁵ Szegedy Róza Kisfaludy Sándornak, H. n., 1809. jún. 27. in Horváth 1930, 125.

¹³⁶ Kisfaludy Sándor Szegedy Rózának, Komárom, 1809. júl. 4. in KSMM VIII, 193.

¹³⁷ MNL VeML, IV. 1a. 1809. július 2. 186. sz., 293.

¹³⁸ Veress 1987. 200–201.

¹³⁹ MNL VeML, IV. 1a. 1809. július 2. 186. sz., 293.

Hasonló zendülés történt a Zircről nem messze fekvő Porva faluban. A Pápán székelő állandó kirendeltség június 28-án közölte a szépalmai ispán levelét a megyei permanens deputációval, „mellyben a’ Porvai Mester által, a’ Parasztságnak fel zördülésére szolgálható botránkoztató szavai foglaltatnak”. Ez esetben tehát a helyi intelligencia másik fontos tényezője, a plébánoshoz hasonló státusú iskolamester lázította a jobbágyokat az úrbéri szolgáltatások megtagadására. A megye az ügy kivizsgálására Boronkayt küldte ki, aki ha a vádak igaznak bizonyulnak a tanítóval szemben, „azt Zirczen Bűnéhez mérsekelt páltza ütésekkel meg büntesse”.¹⁴⁰

¹⁴⁰ MNL VeML, IV. 1a. 1809. június 28. 158. sz., 284. Vö. Veress 1987. 201–201.